

Марія Вельгій

ЗАМОК У СЕЛИЩІ ЗОЛОТИЙ ПОТІК: ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРА

Велику історичну та культурну цінність мають резиденції шляхетських родів — шедеври світового зодчества, які зробили значний внесок у розвиток культури України. Через Світові війни деякі об'єкти були знищені. Сьогодні необхідно розробляти науково-обґрунтовані рекомендації щодо збереження та реконструкції історичної забудови палацових комплексів.

Золотий Потік — селище міського типу. Статус селища надано в 1984 році, розташоване за 24 км від Бучача на півдні Тернопільської області. Населення — 2473 осіб (станом на 01.01.2012 р.) [1, с. 86].

Центр селищної ради, якій підпорядковане село Рублин. До Золотого Потіку приєднано хутори Жванець, Рудка, Селище. Від вересня 2015 року — центр Золотопотіцької селищної громади, утвореної 29 липня 2015 року [12].

Серед основних історико-архітектурних пам'яток Золотого Потіку — Золотопотіцький замок (1601–1609), Домініканський костел Різдва Богоматері (1634), палац Гневошів (1840), церква св. Трійці (1897).

Селище відоме з XIV ст. під назвою Загайполе [12]. Утім у гродських і земських актах за 1433 р. воно вже згадується як село Поток (Potok) у галицькому повіті, володарем якого був королівський орендатор Миколай Парава з Любину [6, с. 34].

Перші письмові згадки про Золотий Потік відомі з «Синопису» Анатолія Демаха (видатного випускника Празького університету, родоначальника школи русинського етносимволізму) й датуються кінцем XVI ст. Він подав детальний опис обряду вінчання у селі, що дають підставу говорити про існування в Золотому Потіці унікальних обрядових традицій.

Про походження назви «Золотий Потік» існує народна легенда. Під час довгої ворожої облоги фортеці захисникам не вистачало води. У цей скрутний момент у підземеллі замку було виявлено джерело, вода якого ніби сама пробилася до оборонців з потоку, що протікав за межами твердині. Від того часу місто почалося називатися Золотим Потіком [7].

Перша згадка про Золотопотіцький замок

(у переліку з іншими об'єктами) є в історичному документі знайденому в Львівському державному архіві та датованому 24 січня 1771 р. (Справа 1710 «Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької метрополії у м. Львові.») [20, с. 228].

У першій половині XVI ст. польський король Сигизмунд I подарував надвірному маршалку королевича графу Якубу Потоцькому в нагороду за заслуги волості Загайполе і Соколів. У 1570 році власник домігся для села статусу містечка і перейменував Загайполе на Золотий Потік [21, с. 31].

Стефан Потоцький — польський шляхтич, військовик, урядник та державний діяч Речі Посполитої, меценат, дідич Бучача та його дружина — донька господаря Молдови Єремії Могили, Марія Амалия Потоцька-Могилянська — з 1601 р. до 1631р. [7].

Стефан Потоцький в 1599 р., після поділу родинних маєтків, став власником Соколова, Скоморохів, Костільників, Уніжа. Володів містами Золотий Потік (обрав резиденцією, на вимогу польського короля Сигизмунда III і для захисту володінь від нападів татарських орд заклав замок, при ньому поселення отримало в 1601 р. маґдебурію та герб «Пилява», привілей на проведення ярмарків на св. Прокопа, св. Марціна [8, с. 757].

Замок знаходиться на пагорбі над поголою долиною невеличкого потоку. За планувальною схемою являє собою квадрат з п'ятигранними наріжними баштами, що фланкують оборонні мури значно винесеними назовні гострокутними виступами [9, с. 232].

Про місто та замок залишив свої враження мандрівник Ульріх Вердум, який проїздив через нього 9 січня 1672 р.: «Потік — це мале місто, розташоване над Дністром з подільського боку. Воно має папський костюль, збудований з каменю. Замок, розташований у південному кінці, також оточений кам'яним муром і захищений чотирма вежами. Крім того, греки або русини мають церкву на передмісті, а євреї божницю в місті. Весь рід Потоцьких дуже знаменитий в Польщі, виводить свій початок з цього місця, яке нині належить Брацлавському воєводі Потоцькому» [4, с. 102].

Золотопотіцький замок збудований з

місцевого сорту пісковика темно-червоного, гранітного кольору (Рис. 1). Замок був регулярним, в плані подібним на квадрат. Чотири кутові п'ятигранні башти, надворітня башта, палац і південно-східна оборонна стіна звернена до річки [3, с. 35]. Із південно-західного боку знаходиться рів з ескарпом і вал. Північна і східна башти дво'ярусні, південна має 2,5 ярусу, їх цокольна частина значно розширена. Північна башта перебудована, зберегла первинне склепінчасте перекриття першого ярусу, у внутрішній кладці стін є кубла від балок дерев'яного настилу. Башти забезпечені прямокутними бійницями з лучковими перемичками. Надворітня башта розташована по центральній осі північно-східного фасаду замку, квадратна в плані, триярусна. Перший її ярус — в'їзд на територію замку — перекритий півциркульним та бочковим склепінням, другий і третій яруси — житлові приміщення, перекриття плоскі на дерев'яних балках. Покрита чотирисхилим невисоким шатром. Товщина фортечних мурів — близько 2 метрів, висота — понад 5 метрів. Наличники вікон другого ярусу прикрашені різьбленням рослинного орнаменту в стилі ренесансу [13, с. 589].

Посередині північно-східної оборонної стіни знаходилася трьохповерхова квадратна в плані в'їздова брама, обрамлена каменем (Рис. 2). Також мали кам'яне оздоблення і два житлові будинки, які знаходилися при стіні замку, тобто між північною та західною баштою і брамою [17, с. 2].

Палац утворює північно-західну сторону замку прямокутний в плані, одноповерховий з склепінчастим підвалом (сучасний другий поверх — пізнього походження) (Рис. 3). Внутрішнє планування — коридорна з одностороннім розміщенням анфілади кімнат, обернених в двір. Зовнішня стіна палацу коридорна завтовшки до 1,8 м. Подовжній і торець двірної фасаду були оформлені «ганками» і відкритою галереєю. Портал первинного входу та наличники вікон декоровані ренесансним різьбленням [1, с. 86].

До кінця XVIII ст. замок був житловим. Це була улюблена резиденція Стефана Потоцького і його дружини. Потоцький любив проживати в замку і, одночасно, переховував в ньому багаті скарби, взяті за дружиною у придане [2, s. 155].

Після смерті чоловіка Марія Могилянка приклала великих зусиль для того, щоб укріпити Бучацький замок, який також був власністю Потоцьких на той час. Невдовзі цей замок став однією з найсильніших фортець Поділля. Можливо, що тоді велися також деякі роботи і на замку в Золотому Потоці. Це припущення підтверджує той факт, що в жовтні 1630 р. до Польщі

Рис. 1. Замок у Золотому Потоці.

Рис. 2. В'їзна брама замку.

на запрошення короля Зигмунда III прибув із Франції інженер Гійом Левассер де Боплан. Він мав будувати фортеці на так званих «східних кресах» Польщі, а також зміцнювати і вбудовувати існуючі замки відносно потреб часу. Французький інженер був у Бучачі тоді, коли йшла ґрунтова перебудова замку, а, отже, можна сміливо припустити, що він мав відношення до цієї роботи. На карті Подільського воєводства, складеної цим інженером, позначені Бучацький, Язлівецький і Золотопотіцький замки. З цього можна зробити висновок, що Боплан без сумніву займався цим укріпленням [2, s. 155].

У західній частині замкового подвір'я розміщувався колодязь, засипаний в XIX ст. [18, s. 46].

Із кінця XVIII ст. власником замку стає магнат Ольшевський, який у 1840 р. побудував біля замку великий палац. За переказами місцевих жителів він був запроектований якимсь італійцем. Він не являв собою однорідну за стилем композицію. Це була прямокутна в плані будівля, одноповерхова, з дуже глибокими житловими пивницями, накрита невисоким чотирисхилим дахом. Головний фасад палацу був збудований у стилі класицизму, а дворовий і бічний лівий — мали неоготичні акценти. У центральному холі

і житловій кімнаті, по сусідству з великим салоном, з правої сторони, стояли вирізьблені з тесаного білого каменю ренесансові каміни з замку Стефана Потоцького. Тоді замкові мури зазнали найбільшої шкоди. Ольшевський повидирав майже всі білокам'яні деталі замку (балюстради, барокові обрамлення вікон та дверей) [22, s. 37].

Кошти, витрачені на побудову нового палацу, були настільки великими, що значно перевищували можливості господаря маєтності, який збанкрутів і продав замок. Наступний власник замку в 40-х роках XIX ст. Ян Стойовський, котрий невдовзі продав його рабину-чудотворцю Ізраїлеві Фрідману. Тоді місто занепадає, руйнується палац і замок.

Великий парк, який оточував палац, займав площу біля 20 га. Він мав 200-річну липову алею, котра не мала собі рівних у цілій околиці. Цю алею з трьох сторін оточувала частина парку, звана «старим садом». До дуже рідкісних порід належав старий розлогий ясен. Великою оздобою парку було кілька скульптур, перенесених зі старого замку. Парк також був закладений садівником Влохою. Перед 1914 р. його перекомпонував відомий львівський дендролог Кубів. Герард Ціслек у книзі «Польські парки» повідомляє про два види парку в Золотому Потоці.

Із літературних джерел відомо, що Золотопотіцький замок сполучався підземним ходом з Язловецьким і Бучацьким, а також з костелом у Потоці. Існує легенда, за якою засипаний тепер підземний хід мав вихід до замку в Чернелиці. У 1870 р., коли копали вапняк біля костельного цвинтаря, випадково відкрили частину цього ходу. Тоді було відкрито залізну браму, що закривала хід з південної сторони і вела до замку, а також багато ніш зі старим вином, яке пролежало в укритті багато років [11, с. 182].

У 1875 р. рабин Садогурський, наступний власник замку, продав цю маєтність Владзімежу Іпполіту Гневошу з Олексова (1838–1909). Родина цього

австрійського шамбеляна і посла Державної Ради у Відні володіла замком аж до 1939 р. Гневош намагався врятувати старі мури. Тут розміщується суд, в'язниця та податковий уряд, котрий до того знаходився у Бучачі. У той же час башти замку перебудовують під стайні та хліви для коней і худоби.

За часів Володимира Гневоша в палаці зберігалися родинні портрети, дві акварелі роботи Юліуса Коссака на військову та мисливську тематику, портрет Володимира Гневоша пензля Юліана Фалята, старе срібло і фарфор, переважно австрійського походження. Бібліотека складалася з 2000 томів класики і белетристики німецькою, польською, французькою та англійською мовами [5, с. 357].

Після смерті Володимира Гневоша, а пізніше його вдови Марії, Золотий Потік одідиичив їх син Олександр. Наприкінці XVIII ст. австрійський уряд визначив Золотий Потік волосними містечком і центром ключа спочатку Станіславського округу, а потім Бучацькому повіті [14, с. 238]. У 1818 р. цар Франц I видав місту привілей на ярмарки. Австрійські власті підтвердили його герб, що вживався на волосних печатках.

Згодом у замку відкривається ресторан, а при ньому невелика бібліотека й кімната для гри в більярд, шахи, карти та ін. Тут збиралася інтелігенція містечка у довгі зимові вечори. Улітку на подвір'ї на спортивному майданчику грали в гуртки, теніс, волейбол.

Цінну бібліотеку (близько 2000 томів) та більшу частину художньої збірки з палацу у 1918 р. було вивезено до Москви. У 1920-х роках

Рис. 3. Палац замку.

замкові мури починають розбирати на будівельний матеріал для спорудження парового млина.

Проте, 8 березня 1926 року староство в Золотому Потоці звернулося до повітового відділу у Бучачі з повідомленням, що замок збережений до сьогодні відносно добре, прослідковуються сліди давніх валів і ровів. Ці матеріали з метою реєстрації історико-архітектурних пам'яток Східної Галичини зібрав урядовий комісар Кухецький.

Пожежа 1935 року знищила палац на території замку. Та власники вперто відбудовують споруду у 1938 році [10, с. 8]. Рештки самої фортеці піддали консервації. З приходом радянської влади у 1939—1940 р. у замку влаштували катівню НКВД.

У 30-х рр. ХХ ст. руїни замку у Золотому Потоці були законсервовані. Архітектор Чеслав Тульє відносить замок у Золотому Потоці до типу чотирикутних фортець. Аналогами таких укріплень можуть бути замки у Жовкві, Свіржі, Микулинцях, Поморянах [15, с. 63].

До нашого часу Золотопотіцький замок перетворився на справжню руїну. Однак, він є пам'яткою, що належить до найяскравішого періоду оборонної архітектури Поділля, він є зразком регулярної забудови з невеликим приміщенням садибного типу.

Протягом 1989—1994 рр., авторський колектив архітекторів Львівського філіалу Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» Держбуду УРСР у складі Гайди М. П., Скрентовича Я. Ю., Дубика Ю. Я., Бойка О. Г. проводив повномасштабне дослідження пам'ятки архітектури (ох. №656) поч. XVII ст. — замок в Золотому Потоці Бучацького району Тернопільської області.

У ході роботи визначено категорію та технічний стан всіх об'єктів пам'ятки. Обчислено фізичні об'єми, зроблено креслення, проекти й фотофіксацію всіх об'єктів Золотопотіцького замку. Крім того, був затверджений кошторис на першочергові протиаварійні роботи пам'ятки архітектури XVII ст. замку в Золотому Потоці Бучацького району Тернопільської області на суму 37563 крб. 00 коп.

У 1994 році, на замовлення Управління архітектури та містобудування Тернопільського облвиконкому, авторським колективом Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» у складі архітекторів Бендина Михайла та Муращенко Наталії проведено додаткові натурні наукові дослідження Золотопотіцького замку. Виявлено, що пам'ятка дійшла до нашого часу без істотних змін в перебуванні планувальної структури.

Було проведено ретельне візуальне обстеження всіх стін і деталей пам'ятки. У результаті

аналізу інформації, виявленої після закладення 9 (дев'яти) шурфів в різних місцях замку та проведенні зондажу встановлено, що південно-східна вежа трьохярусна із слідами від перекриття дерев'яними балками. Знайдено рівень низу бійниць першого ярусу та рівень кам'яної підлоги.

Південно-західна вежа трьохярусна із слідами перекриття дерев'яними балками по уступах стін. Визначено рівень низу бійниць першого ярусу, підлогу не виявлено. Ймовірно, вежа мала ярус підвалу. І замок, і палац вимагають проведення ґрунтовних археологічних досліджень і консерваційних робіт.

На думку професора, викладача Львівського національного університету ім. Івана Франка Рутинського М. Й. поживлення туристичного інтересу до Золотопотіцького замку стане можливим за умови організації в палаці молодіжної турбази і сільського краєзнавчого музею та об'єднанні зусиль щодо охорони та популяризації пам'ятки з боку місцевої влади й представників одного з клубів національної Федерації історичного фехтування і реконструкції [19, с. 160].

Палацові приміщення у Золотому Потоці можуть бути використані під реставровані зали феодального помістя (відтворюватиметься період XVII—XVIII ст.), а, крім цього, планується повне відтворення побуту селян та феодалів. Господарські приміщення можна експлуатувати під кузню-зброярню, ресторан, каретний двір з конюшнею, ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялися б на замовлення туристів у них на очах. Окрім цього, у перспективі — відтворення укріплень, куртин і бастионів, та впорядкування території та освоєння ресурсів паркового ансамблю.

О. Лесик запропонував класифікувати оборонні споруди України за придатністю цих пам'яток для розміщення в них закладів відпочинку й туризму, відніс Золотопотіцький замок до групи Б — замки і фортеці, придатні для використання під заклади відпочинку й туризму (тематичні готелі, лицарські ресторани, анімаційні театри-скансени) [19, с. 160].

З 2008 року Золотопотіцький замок став одним із об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». За цей час проведено велику роботу по збереженню і консервації замку.

У 2008—2010 роках розчищалися внутрішні приміщення палацу, ґрунт просіювався. Ремонтувалися приміщення надбрамної вежі. Розібрано завали мурів та стін замку. Проведено паспортизацію замку Золотого Потоку [20, с. 228].

Замок порівняно добре зберігся, хоча бракує західної башти та частини замкових мурів. До державного реєстру пам'яток містобудування

та архітектури України під №656 внесено «Замок (мур.)», датований XVII ст. [16, с. 19].

Для забезпечення кращого стану пам'ятки були проведені аварійно-ремонтні роботи, накриття лівого крила надбрамної вежі, а також проведені реставраційні роботи по відновленню північної оборонної стіни замку. Провели ремонтно-очисні роботи в господарських приміщеннях, де були відновлені сходи й встановлені двері та вікна. Розібрані аварійні приміщення, які вносили дисонанс в архітектурний ансамбль пам'ятки.

Зараз Золотий Потік має вигідне географічне

розміщення, адже через нього проходить шлях до гірськолижного курорту «Буковель». Тому так важливо створити тут умови для перебування подорожуючих. Крім цього, багата історія замку і його власників, особливо роду Потоцьких, дозволяє залучити до співпраці іноземних партнерів, зокрема, поляків.

Проаналізувавши замок у Золотому Потіці, який розташований на території Західної України, можемо стверджувати, що не зважаючи на поганий ступінь збереженості цього об'єкту, замок є туристично-привабливим, оскільки має велику історичну та архітектурну цінність.

Джерела та література

1. Асеев Ю. С. Золотой Поток, замок нач. XVII в. Охр. № 656. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Справочник-каталог. К.: «Будівельник», 1986. Т. 4. С. 86.
2. Aftanazy Roman. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie Ziemia Halickai Lwowska*. Wrocław—Warszawa—Kraków: Zakład narodowy mienia Ossolinskich, 1994. Т. 7. S. 155.
3. Бойко В., Гаврилюк О. Золотопотіцький замок. Тернопіль: «Новий колір», 2009. С. 35.
4. Вердум У. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство Польське. 1983. № 10. С. 102.
5. Вечерський В. Село Золотий Потік Буцацького р-ну. Замок Потоцьких. *Фортеці і замки України*. К., 2011. С. 357.
6. Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa Ruskiego i Belzkiego w XV wieku. Т. V. S. 34.
7. Державний Архів Тернопільської області. Ф. 3140. Оп. 1 Од. зб. 126. Арк. 7.
8. Dunin-Borkowski J. *Almanach błękitny: Genealogia żyjących rodów polskich*. Lwów, 1909. 757 с.
9. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України / ред. Л. Прибега. К.: Мистецтво, 2007. С. 232.
10. Замок в Золотому Потіці. Попередні роботи. Том 1, книга 1. Шифр проекту 18-10/470. Львів, 1989. С. 8.
11. Земля Тернопільська / ред. Дуда І., Мельничук Б. Тернопіль: «Джура», 2003. С. 182
12. Золотий Потік [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 20.06.2022)
13. Золотий Потік. Тернопільщина. *Історія міст і сіл: у 3-х томах*. Том 1 / ред. О. Сиротюк, В. Хоменець. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. С. 589.
14. Клименко О., Хаварівський Б. Золотий Потік (нині село у Буцацькому районі). *Міська геральдика Тернопільщини*. Тернопіль: «Воля», 2003. С. 238.
15. Лонкевич Д. Золотий Потік, Буцацький район. Вісник 11. Інституту Укрзахідпроектреставрація. Львів, 2000. С. 63.
16. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини. Золотий Потік. *Галицька брама. Центр Європи*. 2007. №5—6. С. 19.
17. Паспорт. Історична довідка пам'ятки архітектури XVII ст. (Ох. № 656) Золотопотіцький замок, 1994. С. 2.
18. Przewodnik powojewodstwe Tarnopolskiem z mapą. Ternopol: wojewodskiego towarzystwa turystycznego krajoznawczego. Warszawa, 1928. S. 46—47.
19. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні / М. Й. Рутинський. Львів: Центр навчальної літератури. 2007. С. 160.
20. Скоропляс Н. І. Золотопотіцький замок в контексті будівництва і функціонування оборонно-житлових об'єктів на теренах краю в XVII—XIX ст. *Наукові записки. Національний заповідник «Замки Тернопілля»*. Збараж, 2011. №2 /2011. С. 228.
21. Urbanski W. Przewodnik po powiecie Buczaczkiv. Buczac, 1931. S. 31.
22. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej Czolowski. Lwow, 1892. S. 37.